

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-84>

УДК 930.24

Василенко С.В.

Національний заповідник «Хортиця»

ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ ОРГАНІЗАЦІЇ САДОВО-ПАРКОВИХ ЛАНДШАФТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» З МЕТОЮ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ ТА ПРИРОДНИХ ОБ'ЄКТІВ НА ЇХНІЙ ТЕРИТОРІЇ

Анотація. Розглядається питання розвитку Національного заповідника «Хортиця», як історико-культурного заповідника, одним з фундаментальних завдань якого, зазначеного постановою про його створення (1965 рік), передбачалось закладення садово-декоративного парку на його території. Проектування парків на острові Хортиця проводилося з моменту оголошення заповідника (1965р) та вже у 1989 році майже весь острів планувалось зробити парковим комплексом. Досліджуються генеральні плани острова Хортиця 1965 та 1985 років, у яких запланований парк залишається, навіть не дивлячись на те, що 1973 року противники створення заповідника намагались видалити пункт закладки парку зі згаданої вище постанови про оголошення заповідника. Вперше проводиться спроба аналізу відсутності паркового спрямування у генеральному плані розвитку Національного заповідника «Хортиця», розробленого 2003 року в незалежній Україні як одного з імовірних проявів розриву історичної пам'яті розвитку заповідника, а також пропонується пошук можливих рішень.

Ключові слова. парк, острів Хортиця, історія парків, історичні місця, Хортицький лабіринт.

Vasylenko Serhii

Khortytsia National Reserve

DEFINING PROSPECTS OF THE ORGANIZATION OF GARDEN LANDSCAPES OF KHORTYTSIA NATIONAL RESERVE FOR COVERING HISTORICAL AND NATURAL SITES ON THEIR TERRITORY

Summary. The issue of development of the Khortytsia National Reserve as a historical and cultural one is considered, one of the fundamental tasks of which was stated by the decree on its declaration (1965) was the making a garden-decorative park in its territory. Developing parks on the island of Khortytsia was carried out from the declaration of the reserve (1965) till 1989. The entire island was planned to be a park complex. The general plans of the Khortytsia Island of 1965 and 1985 are being explored in which the planned park remains, even though in 1973 the opponents of the declaration of the reserve made an attempt to remove the item about park in Khortytsia Island from the aforementioned decree. For the first time an attempt is made to analyze the lack of a park direction in the general plan for the development of the Khortytsia National Reserve, developed in 2003 in the independent Ukraine as one of the likely manifestations of losing the historical memory of the development of the reserve. There are suggestions on the search for possible solutions to the issues. A scientific search for the territories of the Khortytsia Island, in which there are artificially-created wood-shrub plantations in the middle of the last century, is mentioned. Those were developed by outsourced land users separately from the general plans for the development of the reserve. Among such territories are Khortytskii labyrinth (its area is about 40 hectares), the central part of Khortytsia Island (its area is about 900 hectares), etc. The possibility of their “re-engineering” in the park areas, in the territory of which there are historical places is considered. The task about combination of park areas with historical sightseeing site is discussed. Implementation of which will result in a much greater motivation for perception, respect and cognition, etc. The use of such a combination on the territory of the Khortytsia National Reserve is also considered. The experience of organizing the former forestry strips into the picturesque alleys called Khortytskii labyrinth, and further positioning it as a sightseeing site is explained. Such experience may be applied in others territories of Khortytsia Island.

Keywords: park, Khortytsia Island, history of parks, sightseeing site, Khortytskii labyrinth.

Постановка проблеми. Поеднання природної складової з історичними місцями в історико-культурних заповідниках та територіях є досить актуальним явищем. Недарма, на законодавчому рівні вже передбачені об'єкти садово-паркового мистецтва як різновид культурної спадщини та навіть ландшафти – природні території, які мають історичну цінність. До речі, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – категорія заповідних об'єктів, що визначається Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Природна складова, в тому числі у формі садово-паркового мистецтва як об'єкт ландшафтної архітектури, має неабиякий вплив на розвиток людини. А її застосування у поєднанні з історичними

місцями призводитиме до значно більшої мотивації до сприйняття, поваги та пізнання тощо.

Тому використання такого поєднання здається виправданим на територіях історико-культурних заповідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературні джерела повідомляють про вже створені парки або паркові території з використанням садово-паркового мистецтва на території сучасних історико-культурних заповідників (зокрема, Національний історико-культурний заповідник «Качанівка»). В нашому випадку, проводиться науковий пошук територій о.Хортиця, які б могли реалізувати вказану мету.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У випадку з Національним

заповідником «Хортиця», маємо майже 25-річний період проектування паркових зон на території заповідника і жодного реалізованого проекту, який би відповідав пункту Постанови (про створення заповідника 1965) щодо закладки та впорядкування парку історії запорозького козацтва.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є спроба аналізу причин нереалізації проектів щодо парків на території Національного заповідника «Хортиця», а також надання пропозицій для започаткування паркового спрямування для презентації історичних місць на його території як одного з фундаментальних завдань його подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Національний заповідник «Хортиця», розташований у місті Запоріжжя, та має площу близько 2360 га (острів Хортиця близько 2330 га). Його особливістю є багатозаровість культурної спадщини: він охоплює не конкретний період нашої історії, він зберігає історію з первісних часів.

Цілком закономірним є те, що Постановою Ради Міністрів Української РСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних історією запорозького козацтва» від 18 вересня 1965 № 911 острів Хортиця з прилеглими скелями, островами та територіями був оголошений Державним історико-культурним заповідником, який у 1993 році першим отримав статус «Національний» з посиленням на збереження природного середовища острова Хортиці.

Саме тоді було покладено початок цілої програми з увічнення козацької слави на теренах республіки [1, с. 11].

При одночасному оголошенні Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» ставилося питання закладки та впорядкування тематичного садово-декоративного парку історії запорозького козацтва [2]. Тобто, уже тоді ставилось завдання презентації визначних історичних місць у поєднанні з природою на острові Хортиця.

Наразі, об'єкти культурної спадщини на території Національного заповідника «Хортиця» зде-

більшого датуються ще за довго до появи козаків [3, с. 79]. І все ж таки заповідник був створений саме для увічнення пам'яті запорозького козацтва!

Те, що на Великій Хортиці ніколи не було Запорозької Січі, повідомив доктор історичних наук, професор В.О. Голобуцький своїм листом від 24.11.1964 року до Петра Тронька, заступника Голови Ради Міністрів України [4, с. 28]. Але, цей факт не зупинив останнього у прагненні створення козацького меморіалу саме на острові Хортиця та не позбавив його прагнення створити саме там державний історико-культурний заповідник «Хортиця», як історичну пам'ять українського народу.

Певною мірою даний «Гордіїв вузол перерубують» Віталій Отрощенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту-бронзової доби Інституту археології НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Федір Турченко, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; Віктор Чабаненко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету: «Ініціатори заповідання Хортиці, інтуїтивно відчували винятковість цього шматка суші, аби вилучити його із системи сільськогосподарського гвалтування і домогтися охоронного статусу, не стали вникати в деталі, характеризуючи всебічну унікальність найбільшого острова на Дніпрі, а задля того, щоб тодішніми партфункціонерами мета заповідання сприймалася чітко і прозоро, висунули на перше місце тему Запорозького козацтва. Бо хоча офіційно цей рух тоді і не був у пошані, все ж у душах навіть найзапекліших компартійних ортодоксів козацтво сприймалося схвально. Стали б говорити про «якихось там» бродників, улчів, кіммерійців зі скіфами...» [5, с. 484–486].

У 1965 році з'являється перший генеральний план Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» [6] з ескізним проектом [7] (рисунок 1, 2).

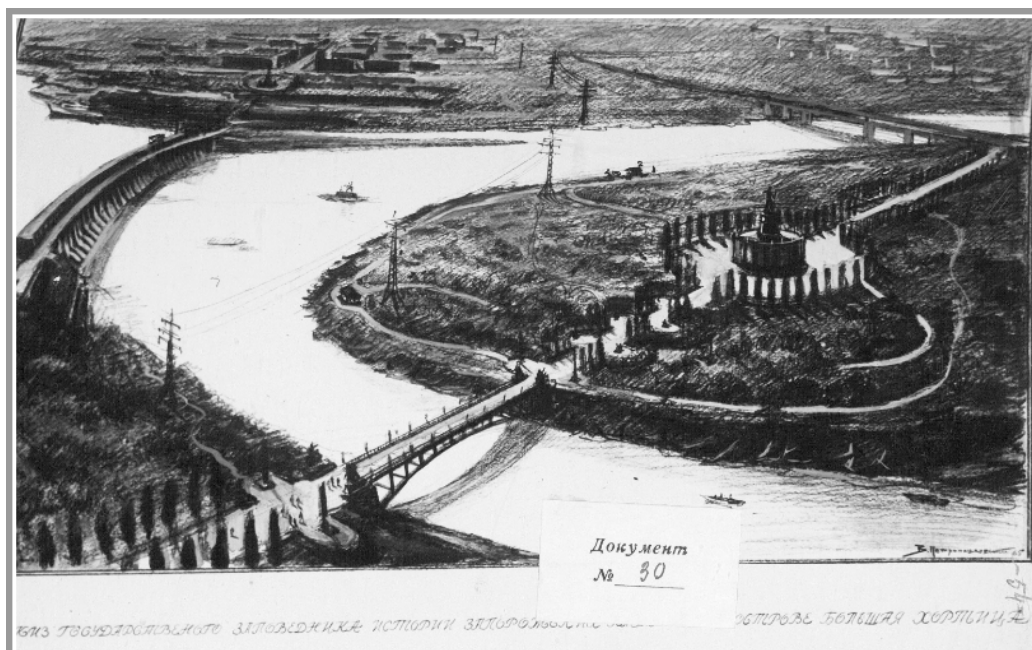

Рис. 1. Ескіз Державного заповідника історії запорозького козацтва на острові Велика Хортиця

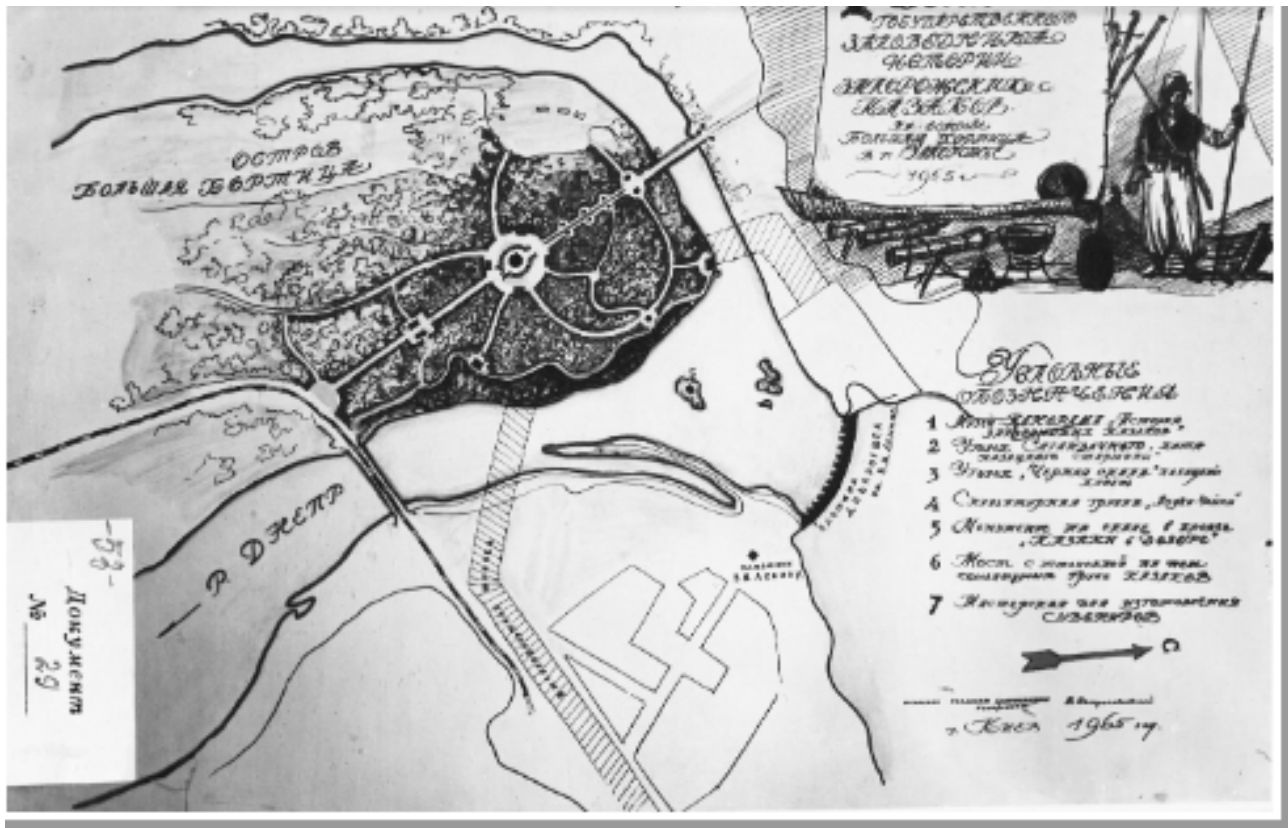

Рис. 2. Генеральний план Державного заповідника історії запорізького козацтва на острові Велика Хортиця в м. Запоріжжя (1965 рік)

Питання пошуку проектних рішень по спорудженню заповідника на о.Хортиця пролягом перших п'яти років стояло дуже гостро, проте, в цілому, всі вони отримували критичні відгуки під час відкритого обговорення фахівцями різних галузей науки та мистецтва [1, с. 19].

Поступово острів Хортиця був виведений із містечкового контексту на республіканський рівень в процесі увічнення пам'яті козацтва, а ідея створення експозиції просто неба, у вигляді звезених споруд, реконструйованих об'єктів або новобудов – набула пріоритетного і науково-професійного орієнтування.

У 1969 році автори проекту Державного інституту проектування міст пропонували розмістити меморіальний парк у північній частині Хортиці до насипу залізниці, включаючи туди Малу Хортицю (о. Байди), тобто там, де зосереджені основні пам'ятні історичні місця(що не виключало можливості збереження існуючих пансіонатів, піонерських таборів і місць масового відпочинку) [4, с. 224]. На наш погляд, площа такого парку у північній частині о. Хортиця мала б бути більшою за 230 га.

Слід згадати і проект садово-паркової зони на о.Хортиця (рисунок 3), який створювався 1972 року (автори проекту: відомий ландшафтний архітектор д.б.н., професор Л.І. Рубцов, архітектори Ю.С. Полозкова, В.С. Ступаченко, Литвинчук, Шумейко, дендролог І.П. Зарва) [8]. У проекті були намічені рішення по центральній частині острова (площею близько 900 га).

Протягом всього етапу створення та становлення Державного історико-культурного заповід-

ника «Хортиця» спостерігалось піднесення національної свідомості [4, с. 183–185]. А тому, хвиля боротьби з націоналізмом в першій половині 70-х років поглинула кращі починання в національно-культурній сфері.

У 1973 році в проекті Постанови ЦК КПУ про хід виконання Постанов ЦК КПУ та Ради Міністрів Української РСР від 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» пропонувалось відмінити пункт про закладку та впорядкування на о. Хортиця тематичного садово-декоративного парку історії запорізького козацтва [4, с. 350]. Але, навіть тоді цей пункт не стали викреслювати, хоча весь заповідник перепрофілювався у історико-культурний комплекс як філіал Запорізького краєзнавчого музею [4, с. 352].

1985 рік став роком затвердження основних положень генерального плану розвитку міста Запоріжжя та передбачав розвиток міського парку в центральній частині острова Хортиця зі збереженням історико-культурного заповідника та заказника «Дніпровські пороги» [9].

У 1989 році «Технико-экономическое обоснование острова Хортица» Державного інституту проектування міст «Діпромисто» передбачало впорядкування всього острова Хортиця (площею близько 2330 га), а не його частини (площею близько 230 га), як передбачали попередні проекти. При цьому, основними елементами були: меморіальний комплекс, садово-парковий комплекс, природний комплекс та наукове містечко.

Стає зрозумілим, що проектування парків на о. Хортиця проводилося з моменту оголошення

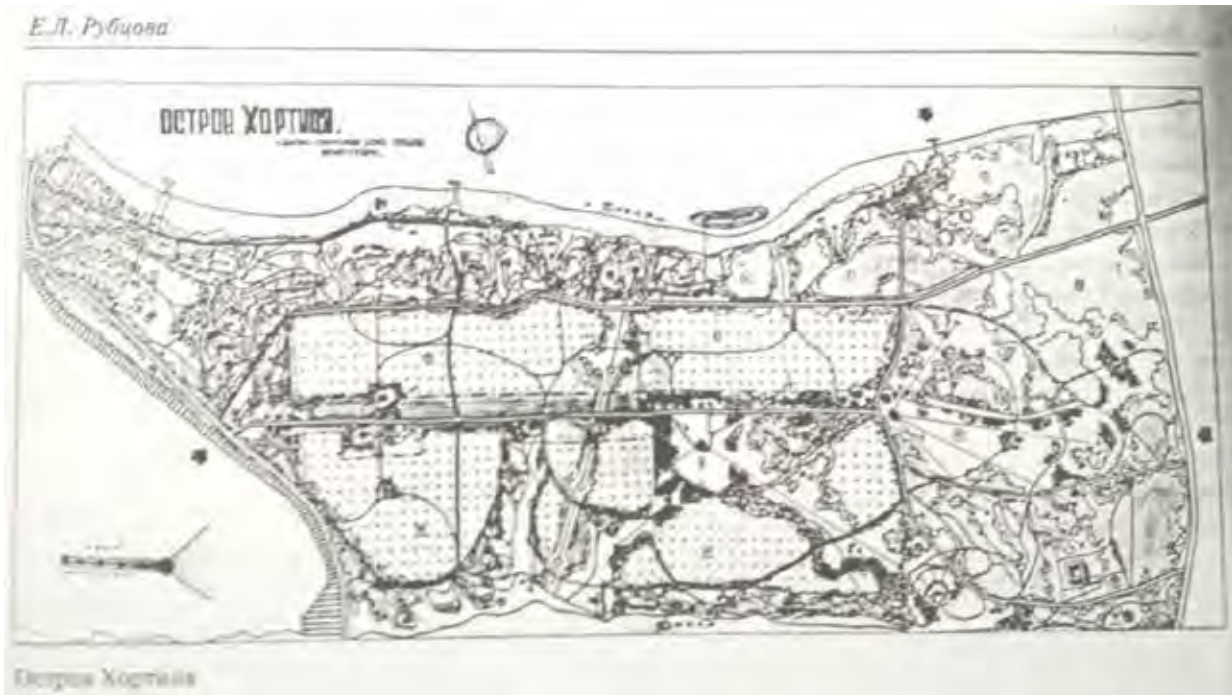

Рис. 3. Проект садово-паркової зони на о. Хортиця (1972 рік)

заповідника (1965 р.) та вже у 1989 році майже весь острів планувалось зробити парковим комплексом.

Проте втілити жоден з проектів по становленню парків так і не вдалося.

На жаль, перспективи реалізації проектів минулого століття щодо закладки декоративного парку наразі видаються нездійсненими (через наявність на запланованих під парк територіях сторонніх землекористувачів, таких як лісовий фонд, бази відпочинку тощо). Разом з цим, ідея створення парку, що передбачена у постанові про створення заповідника, є **невід'ємним фундаментальним завданням його подальшого розвитку** і тому висвітлення історичних місць на о. Хортиця у парковій складовій залишається актуальним і зараз, але в іншій концепції.

З 2003 року розроблявся Генеральний план розвитку Національного заповідника «Хортиця» та затвердженим Наказом Міністра культури у 2004 році та Рішенням сесії Запорізької міської ради від 09.06.2004, але на відміну від попередніх планів (1965 та 1985 років), в ньому взагалі не передбачений розвиток парків на о. Хортиці, що іде в розріз з Постановою про його створення.

Наразі, йде науковий пошук територій, які стали б підґрунтям для їх перепрофілювання у паркові зони. Однією з таких територій є об'єкт «Хортицький лабіринт» (площею 40 га), проект розроблений у 2017 році [10]. Його мета – висвітлення на північно-західній території острова історичних місць та природних об'єктів у поєднанні з мальовничими алеями, кожна з яких відрізнялась видовим складом дерев та чагарників. Для реалізації проекту проводився науковий пошук та впорядкування наявних паркових зон острова, на яких знаходяться історичні об'єкти, а також встановлення інформаційних аншлагов з описом найбільш визначних та цікавих об'єктів природи та історії в межах таких територій.

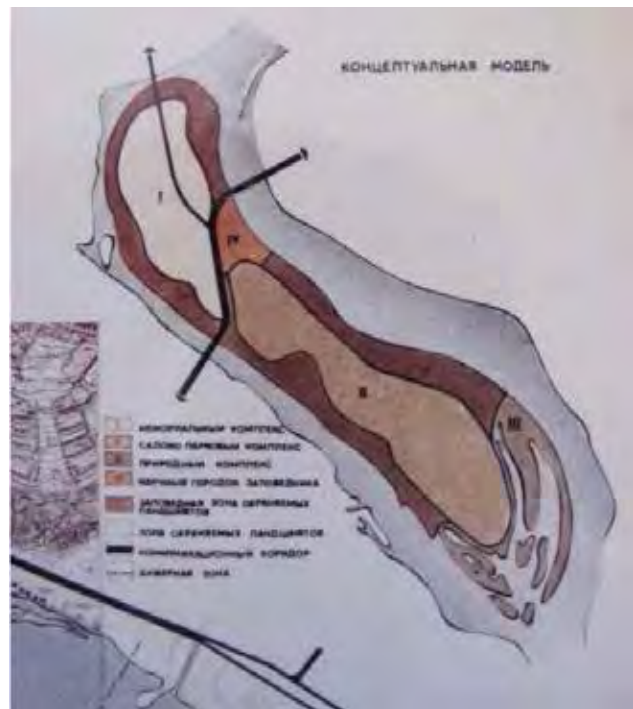

Рис. 4. «Технико-экономическое обоснование острова Хортица» (1989 р.) Державного інституту проектування міст «Діпромiсто»

Люди, які в минулому на власні очі бачили створення вказаних алей, повідомляють, що деякі дуби у «лабіринті» були висаджені з жолудів відомого Запорізького 700-річного дубу приблизно у середині ХХ століття.

«Лабіринт» приховує багато таємниць, і кожен, хто в ньому побуває обов'язково відкриє для себе щось нове.

І хоча територія «Хортицького лабіринту» входить до заказника «Дніпровські пороги», роботи

Рис. 5. Мапа-схема Хортицького лабіринту (північна частина о. Хортиця)

по розвитку саме такої штучно створеної паркової зони були погоджені Мінприроди, на підставі чого отриманий відповідний дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів у «Лабіринті» з метою догляду за його територією.

Постійний догляд за зеленими насадженнями на території «Хортицького лабіринту»: обрізка гілок чагарників та дерев; складання, сортування гілок, подальше їх вивезення на туристичний пляж (єдине місце в межах заказника на острові Хортиця, де відвідувачам дозволено розводити багаття). Це найтриваліша та найважча частина проекту – зробити з непролазних джунглів дійсно мальовничі алеї. З результатом організаційних заходів по впорядкуванню частини території можна ознайомитися нижче. Цікаво, що волонтерські організації та громадськість також взяли участь у таких заходах, що свідчить про підтримку такого напрямку [11].

Слід зазначити, що ще до створення заповідника частина теперішнього «лабіринту» була запланована під ботанічний сад [12] (рисунок 7, 8).

Наявність пам'яток історії та археології на о. Хортиця створює передумови для розуміння історичного шляху становлення нашої держави та сприяє патріотичному вихованню. Оскільки зв'язок історії та природи о.Хортиця надзвичайно тісний, тому висвітлення історичних об'єктів на екскурсійних маршрутах необхідно проводити у природній складовій, в тому числі за допомогою існуючих алеї «Хортицького лабіринту», які, імовірно, були створені як полезахисні смуги між абрикосовими, яблуневими, персиковими та іншими садами.

Сучасний стан цих пам'яток у північній частині о.Хортиця (фортифікаційні укріплення, кургани, кам'яні закладки скіфської доби, місця поховань 17-18 ст. тощо) потребує музеефікації тобто приведення у стан, придатний для екскурсійного обслуговування, що також передбачено генеральним планом розвитку заповідника та не суперечить положенню про загальногеологічний заказник загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», затвердженого наказом Мін-

природи від 03.11.2008 № 564, одним з завдань якого передбачено створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності.

Однією з основних проблем є експансія нехарактерних видів дерев: робінія звичайна, клен ясенелистий, айлант найвищий на степові ділянки, їхня конкуренція з характерними видами дерев та кущів, що призводить до витіснення останніх; а також їхня окупація пам'яток археології та історії, що не дає можливості повного уявлення форми та структури останніх.

Подібно впорядкуванню «Хортицького лабіринту» центральна частина о. Хортиця (на місці якої був запланований проект садово-паркової зони на о. Хортиця як вказано на рисунку 3 та садово-паркового комплексу на рисунку 4) також має ознаки застосування садово-паркових прийомів, та необхідний для цього потенціал природних та історичних об'єктів.

Парк ім. Т.Г. Шевченка на о.Хортиця хоч і згадується у Генплані 2003 року як парк, закладений у 1964 році, але на його картографічних матеріалах він відсутній. Нам вдалося знайти матеріали лісовпорядкування острова Хортиця минулого століття (рисунок 9), де, як нам здається, можна розібрати план цього парку, але у сучасних матеріалах він вже відсутній (рисунок 10). Крім того, все ще тривають суперечки про місцезнаходження такого парку.

На наш погляд, проблема відсутності садово-паркового спрямування в Генеральному плані розвитку Національного заповідника «Хортиця» пов'язано з тим, що заповідник виступав як об'єкт, а не суб'єкт ініціативи по розробці проектів генеральних планів, що зумовило відсутність у його архівах відповідних документів. Подібна ситуація відбулася із загальногеологічним заказником загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», межі якого й досі не винесені у природу. До встановлення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-запо-

БУЛО

СТАЛО

Рис. 6. Світлини впорядкування алей Хортицького лабірину 2017-2018 роки

Рис. 7. Генеральний план міста 1949 року.
Північна частина о. Хортиця – ботанічний сад (у балці Музичній)

Рис. 8. Генеральний план міста 1949 року.
Збільшена північна частина о. Хортиця – ботанічний сад (у балці Музичній)

відного фонду. Але проекти створення вказаного заказника відсутні, що спонукало до вирішення питання про його функціонування навіть без таких проектів [13].

Висновки і пропозиції. 1. Провести інвентаризацію територій Національного заповідника «Хортиця», які в подальшому змогли б виконувати завдання паркових зон для презентації історичних місць в їх межах.

2. Передбачити у Генеральному плані розвитку Національного заповідника «Хортиця» розвиток паркової справи на вказаних територіях, а також визначитись з місцезнаходженням парку ім. Т.Г. Шевченка.

3. Розглянути доцільність створення наукового відділу ландшафтно-паркової архітектури у структурі Національного заповідника «Хортиця».

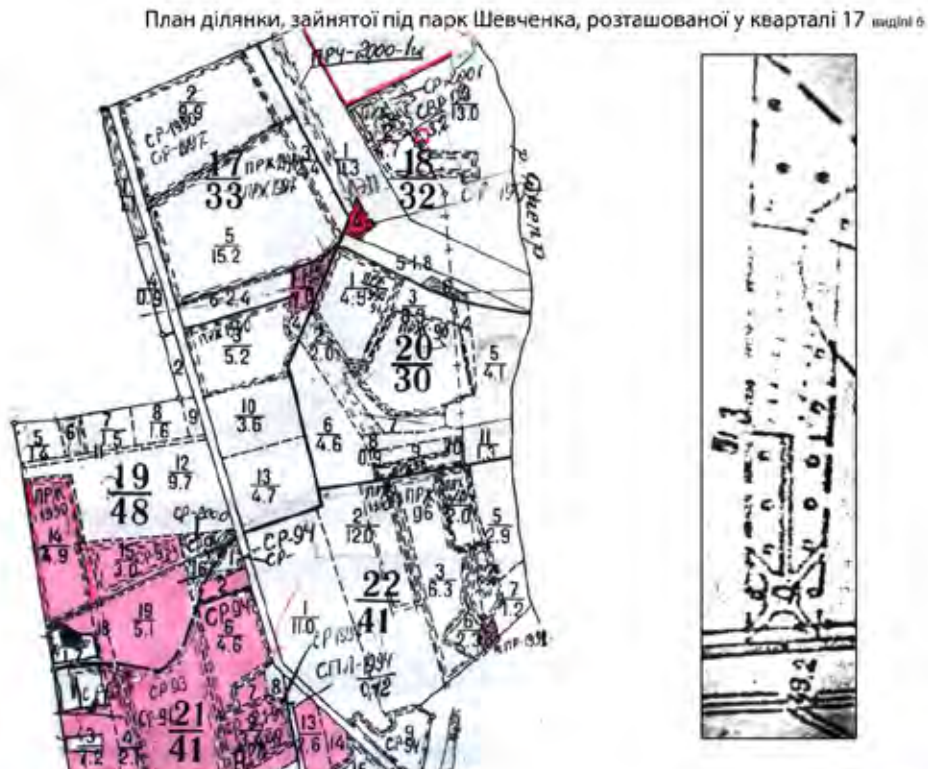

Рис. 9. План парку ім. Т.Г. Шевченка, передбачений у матеріалах лісовпорядкування острова Хортиця минулого століття

Рис. 10. Сучасні матеріали лісовпорядкування острова Хортиця

Список літератури:

1. Звіт про науково-дослідну роботу за 2016 рік Чергик Н.Ю. НА НЗХ. № 929. 119 с.
2. Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних історією запорізького козацтва: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 18 вересня 1965 № 911. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_заповідник_«Хортиця» (дата звернення: 28.02.2019).
3. Василенко С.В. До проблематики розвитку національного заповідника «Хортиця». *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи* : зб. Матеріалів XXI Міжнарод. наук. практич. інтернет-конф., 18 лютого 2019 р. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 21. 347 с.
4. Бажан О.Г. та ін. Збережемо тую славу: громад. рух за увічнення історії укр. козацтва в другій половині 50-80 х рр. ХХ ст. Зб. документів та матеріалів. Київ : Рідний край, 1997. 474 с.
5. Сушко К. Бентежна Хортиця. Дніпропетровськ : «ІМА-прес», 2008. 632 с.
6. Генеральний план Державного заповідника історії запорізького козацтва на острові Велика Хортиця в м. Запоріжжя. Запоріжжя, 1965 рік. URL: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (дата звернення: 28.02.2019).

7. Ескіз Державного заповідника історії запорізького козацтва на острові Велика Хортиця. Запоріжжя, 1965 рік. URL: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (дата звернення: 28.02.2019).
8. Рубцова Е.Л. Вклад доктора биологических наук, профессора Л.И. Рубцова в проектирование и строительство парков Украины. Интродукція рослин. 2016. № 3(71). С. 64–74. URL: <http://www.nbg.kiev.ua/upload/introd/Intr-N3-16.pdf> (дата звернення: 28.02.2019).
9. Положення Генерального плану розвитку міста Запоріжжя : Постанова Ради Міністрів Української РСР від 30 травня 1985 р. № 224 / Рада Міністрів Української РСР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/224-85-%D0%BF> (дата звернення: 28.02.2019).
10. «Хортицький лабіринт» запорізьких краєзнавців – гідний претендент на отримання гранту. *Запорізька обласна організація Національної спілки краєзнавців*. URL: <https://zoonsku.jimdo.com/2017/05/11/хортицький-лабіринт-запорізьких-краєзнавців-реальний-претендент-на-отримання-гранту/> (дата звернення: 28.02.2019).
11. Василенко С.В. Хортицький лабіринт. *Науково-популярний електронний часопис «Краєзнавство Запоріжжя»*. 2018. № 1(5). С. 22–35. URL: https://www.academia.edu/38493357/Хортицький_лабіринт (дата звернення: 28.02.2019).
12. Андрющенко Е. Генплан-1949: Яким бачили Запоріжжя сталінські архітектори. *Інтернет видання Depo.ua*. 2017. 31 січня. URL: <https://zp.depo.ua/rus/zp/genplan-1949-yakim-bachili-zaporizhzhya-stalinski-arhitektori-20170131510593> (дата звернення: 28.02.2019).
13. Василенко С.В. Питання функціонування загальногеологічного заказника «Дніпровські пороги» як природоохоронного об'єкту без встановлених у природу меж на острові Хортиця. URL: https://www.academia.edu/36572103/Питання_функціонування_загальногеологічного_заказника_Дніпровські_пороги_як_природоохоронного_об_екту_без_встановлених_у_натуру_меж_на_острові_Хортиця (дата звернення: 28.02.2019).

References:

1. Cherhik N.Yu. (2016). Zvit Pro Naukovo-Doslidnu Robotu [Report on Research Work]. Archive of Khortytzia National Reserve, № 929.
2. Wikipedia: Free Encyclopedia (2019). Pro Uvichnennia Pamiatnykh Mists Zviazanykh Istoriiieu Zaporizkoho Kozatstva Postanova Rady Ministriv Ukrainskoi RSR [About perpetuation of memorable places connected with the history of Zaporozhye Cossacks: Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR]. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_заповідник_«Хортиця» (accessed 28 February 2019).
3. Vasylenko S.V. (2019). Do problematyky rozvytku natsionalnoho zapovidnyka «Khortytzia» [To the problems of development of the national reserve "Khortytzia"]. *Humanitarnyi prostir nauky dosvid ta perspektyvy*, no 21, pp. 79–84. Available at: https://www.academia.edu/38493389/До_проблематики_розвитку_національного_заповідника_Хортиця_стор._79-84_ (accessed 28 February 2019).
4. Bazhan O.H. and others(1997). Zberezheмо tuyu slavu: gromad. ruh za uvichnennya IstoriiYi ukr. kozatstva v druglyi polovinI 50-80 h rr. XX st. [Let's keep that glory: communities. movement for perpetuating the history of Ukrainian. Cossacks in the second half of the 50's and 80's of the twentieth century]. Kyiv : Ridnii kraj. (in Ukrainian)
5. Sushko K. (2008). Bentezhna Khortytzia [Khortytzia restless]. Dnipro : IMA-pres. (in Ukrainian)
6. Generalniy plan Derzhavnogo zapovidnyka istorii zaporizkogo kozatstva na ostrovi Velyka Khortytzia v m. Zaporizhzhia. Zaporizhzhia, 1965. Available at: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (accessed 28 February 2019).
7. Eskiz Derzhavnogo zapovidnyka istorii zaporizkogo kozatstva na ostrovi Velyka Khortytzia. Zaporizhzhia, 1965. Available at: http://www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=49&lang=ru (accessed 28 February 2019).
8. Rubtsova E.L. (2016). Vklad doktora byolohycheskykh nauk, professora L.Y. Rubtsova v proektyrovanye u stroytelstvo parkov ukrayny [Contribution of the doctor of biological sciences, professor L.I. Rubtsov to the design and construction of parks of Ukraine]. *Plant introduction*, no 3, pp. 64–74. Available at: <http://www.nbg.kiev.ua/upload/introd/Intr-N3-16.pdf> (accessed 28 February 2019).
9. Polozhennia Heneralnoho Planu Rozvytku Mista Zaporizhzhia Postanova Rady Ministriv Ukrainskoi RSR in May 30, 1985 p. № 224 Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/224-85-%D0%BF> (accessed 28 February 2019).
10. Zaporizhzhya regional organization of the National Union of Local Lore (2017). «Khortytyski Labirynt» Zaporizkykh Kraieznavtsiv – Hidnyi Pretendent Na Otrymannia Hrantu [Khortytyski maze "of Zaporizhzhya regional ethnographers is a worthy applicant for a grant]. Available at: <https://zoonsku.jimdo.com/2017/05/11/хортицький-лабіринт-запорізьких-краєзнавців-реальний-претендент-на-отримання-гранту/> (accessed 28 February 2019).
11. Vasylenko S.V. (2019). Khortytyski Labirynt [Khortytzia labyrinth]. *Naukovo-Populiarnyi Elektronnyi Chasopys «Kraieznavstvo Zaporozhzhia»*, no. 1, pp. 22–35. Available at: https://www.academia.edu/38493357/Хортицький_лабіринт (accessed 28 February 2019).
12. Andriushchenko E. (2017). Henplan-1949 Yakym Bachyly Zaporizhzhia Stalinski Arkhitektory [Master Plan-1949: As seen by Zaporozhye Stalin's architects]. Available at: <https://zp.depo.ua/rus/zp/genplan-1949-yakim-bachili-zaporizhzhya-stalinski-arhitektori-20170131510593> (accessed 28 February 2019).
13. Vasylenko S.V. Pytannia funktsionuvannia zahalnoheolohichnoho zakaznyka «Dniprovski Porohy» yak pryrodoohoronnoho ob'ektu bez vstanovlenykh u naturu mezh na ostrovi khortytzia. Available at: https://www.academia.edu/36572103/Питання_функціонування_загальногеологічного_заказника_Дніпровські_пороги_як_природоохоронного_об_екту_без_встановлених_у_натуру_меж_на_острові_Хортиця (accessed 28.02.2019).